

ՊՐՈՖ. Զ. ԱՒԱԼՈՎ,

ԲԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՆՈՐ ՈՒՂԻ

10. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տաճիկների պահանջների հետեւանքով առաջ եկած յուզումները հասել էին ծայրայեղ լարումի, երբ մեր պատերազմութիւնը ստացաւ զօրավար Փ. Լոսովից բարի միջնորդութեան պաշտօնական առաջարկ իբրեւ հետեւանք բանակցութիւնների անյաջողութեան Օսմանեան եւ Անդրկովկասեան ներկայացուցիչների միջեւ (15 մայիս)։ Մեծամասնութիւնը պնդում էր, թէ անհրաժեշտ է պինդ բռնել այդ առաջարկութիւնից։ Սակայն մահմեդականները, ինչպէս պարզեց պատերազմութեան խորհրդակցութեան ընթացքին, երկիւղ էին կրում դերմանական միջնորդութիւնն ընդունելով՝ վիրաւորել տաճիկներին. լաւ կը լինի նախ նրանց հարցնել, եւայլն։ Հաջինսկուկարծիքով, առհասարակ պէտք է ձգձգել բանակցութիւնները։ «Այսպէս կամ այնպէս, ասում էր նա, պէտք է վերջ տալ։ Անդրկովկասի արեւելեան մասի համար տարակարծութիւնները էական չեն»։ Բայց այդ տարակարծութիւնները խիստ էական են Վրաստանի եւ Հայաստանի համար։ Մենք կանգնած էինք խաչճամբին. ոմանց համար տաճիկների ճանապարհը ընդունելի էր, ուրիշների համար՝ ոչ։

Փոքն Լոսովին պատասխանեց, թէ իր առաջարկն ընդունելի է։

Լուծումը մօտենում էր։ Յաղթական Տաճկաստանը, որպէս ուժեղ ներդրծող ազդակ առաջ էր բերում թոյլ, չկարգաւորւած, պատերազմից եւ յեղափոխութիւնից ցնցւած այլատարր Անդրկովկասի կազմալուծումը։ Նրանից բնական կերպով պոկւում էր Ազրբէյջանը, որ զբաււում էր Տաճկաստանի կողմը, վերջինիս մագնիսական ձգողութեամբ։ Յեղի ձայնն աւելի զօրաւոր դուրս եկաւ, քան թէ շիաների դարաւոր նախապաշարումը սիւնիների դէմ, մասնաւորապէս այն կրթւած խաւերում, ուր շիայի ջերմեռանդութիւնը բա-

ւական պաղել էր ռուս-եւրոպական մշակոյթի ազդեցութեան տակ : Միակ այս փաստով արդէն Անդրկովկասը զրկւած էր արտաքին միացեալ քաղաքականութեան կիրառումից : Նրա իւրաքանչիւր մասը պէտք է մտածէր իր մասին :

Որ Վրաստանը իր համեմատական կազմակերպւածութեամբ դրան պատրաստ էր, ա՛յդ համոզումով եկանք մենք Բաթում : Որ նա պէտք է գործէ առանձին, վերջնականապէս պարզեց, երբ տաճիկները գրաւեցին Վրաստանի ամբողջ մահմեդական մասը՝ Բաթումից սկսած մինչեւ Բորժոմի կիրճը եւ երբ երեւաց նրանց անդուստ ձգտումը դէպի Կասպից ծովի ափերը :

«Իսլամի բանակի» համար լինել փոխանցման կայան, թէկուզ եւ ժամանակաւոր կերպով, մեղ չէր հրապուրում : Տաճիկներին ուժով դուրս քշել՝ մենք չէինք կարող : Միակ ելքը՝ գերմանական «երախակալի» քաղաքականութիւնն էր : Բայց դրա համար անհրաժեշտ էր, որ հանդէս գար անկախ Վրաստանը . համաձայնութիւն Գերմանիայի հետ եւ գերմանական որոշ աջակցութիւն :

Օրւայ գործնական վիճակը հարցը ստիպում էր դնել հէնց այդպէս, բայց կային աւելի խոր պատճառներ, որոնք մղում էին դէպի այդ ուղին : Ինչպէ՞ս կարելի էր այդ եզակի վայրկեանին չլսել պատմական տարերքի եռուղեւոր . ինչպէ՞ս կարելի էր չլսել ձայնը նրանց, որոնք վաղո՞ւց արդէն չկային . ինչպէ՞ս կարելի էր չմտածել ե՛ւ գալիքների մասին : Քանի՜ սերունդներ ստեղծել են վրաց ազգը եւ ի դուր որոնել նրա համար ազատ զարգացման պայմաններ, արեւի տակ : Ահա անկախութիւնը բխեց դուռը - ինչպէ՞ս ընդ առաջ չվազել : Եթէ այս վայրկեանը փախցնենք, յետոյ ի՞նչ պատասխան պիտի տանք մեզանից յետոյ եկողներին : Թէ՞ այս ժողովուրդը ծնւած է միայն ստրկութեան ենթարկւելու համար, եւ նա վերջնականապէս պիտի վերածւի «ազգազրական նիւթի», որից, պարագաների համեմատ, կաղապարւում են պարսիկներ կամ տաճիկներ կամ ու՞րաներ : Ո՛չ, նա յիշում է, նա կամենում է ընդոստ վեր թռչել եւ նորից իր ինքնութիւնը գտնել : Նա չի կամենո՞ւմ : Նա ախ կը քաշէ իր բանտի համա՞ր, ինչպէս Բայրոնի «Շիլիոնի կալանաւորը» . թո՛ղ այժմ երեւան դայ այդ : Շրջւում է պատմութեան մէկ էջը :

Սակայն նման խորհրդածութիւնների պէտք չկար . ոմանց, քչերին նրանք վաղուց ծանօթ էին : Ուրիշներ համակեցին աւելի շուտ գործնական նկատումներով : Շատերի համար նոյն իսկ նման հարց էլ չէր ծագում . կամքը, բնազդը, ենթագիտակցութիւնը նրանց այդ կողմն էր դառնում : Իսկ «չախմատի» խաղը այնքան էլ բարդ չէր : Ամենից առաջ, յենւելով Գերմանիայի վրա, պաշտպանւել տաճիկ-

ներից եւ կազմակերպւել: Կազմակերպւած, իրրեւ ազգ, սպասել համաշխարհային պատերազմի վախճանին — մեր վիճակը այն ժամանակ էլ կորուշւի եւ մենք ինքներս էլ կը լինենք նրան որոշող դործօնը — թէկուզ եւ համեստ: Եւ փոխարարելութիւնն էլ Ռուսաստանի հետ կը պարզւի նոյն եղանակով:

Գերմանական պատւիրակութեան անդամների հետ ունեցած սրտաց խօսակցութիւնների ժամանակ պատրաստւեց Վրաստանի արդէն պարզող դիրքը — ի նախատեսութիւն Անդրկովկասեան միութեան անխուսափելի քայքայման: Միայն մի քանի մարդ իրագեկ էր այս գաղտնիքին: Թիֆլիսից եկած Ն. Ժորդանիան, իրրեւ վրաց Ազգային խորհրդի նախագահը եւ սոցիալ — դեմոկրատական կուսակցութեան ղեկավարը՝ Անդրկովկասեան Սէյմում եւ Վրաստանում այն անձն էր, որին վիճակեց Թիֆլիզում հիմնական աշխատանքի (Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւն եւ Անդրկովկասի Սէյմի ինքնալուծում) իրականացման ղեկարին խնդիրը: Նա, ըստ երեւոյթին, ունէր որոշ՝ բոլորովին հանկանալի եւ օրինաւոր տատանումներ. Վրաստանի անկախութիւնը շատ քիչ էր կապւում նրա նախկին աշխատանքի, բովանդակ դաւանանքի, ինչպէս եւ Ռուսաստանի սոցիալ — դեմոկրատական կուսակցութեան պատկանելու փաստի հետ: Բայց մի անգամ որ «հաւատաց», նոր ծրագիրը ճարպիկ ձեռքով սկսեց իրագործել կեանքում:

Մայիս 22-ին նա յետ դնաց Թիֆլիս: «Գերման-վրացական» աշխատանքը բռնն թափով ընթանում էր «անդրկովկաս-տաճկական» աշխատանքին զուգահեռ:

Մայիս 24-ին զօրավար Փոն Լոսովը մեղ հաղորդեց, որ իր միջնորդութեան փորձերը անյաջողութեան են մատնւել: 25-ին Անդրկովկասեան պատւիրակութեան նախագահը զօրավարից ստացաւ մի ծանուցում, թէ՛ ի նկատի ունենալով, ըստ իր տեղեկութեան, Անդրկովկասի հանրապետութեան սպասող կազմալուծումը եւ, այդ կապակցութեամբ, ողջ կացութեան փոփոխութիւնը, իրեն համար անհրաժեշտ է իր կառավարութեան հետ անձնական յարաբերութեան մէջ մտնել, այդ պատճառով նա որոշել է նոյն երեկոյեան իսկ թողնել Բաթումը «Միննա Հօրն» շոգենաւով: Եւ, իրօք, այդ դէշեր գերման պատւիրակութիւնը մեկնեց Բաթումից:

Մայիս 26-ին Անդրկովկասեան պատւիրակութիւնը ստացաւ Տաճկաստանի վերջնագիրը, որ պահանջում էր 72 ժամայ ընթացքում ամբողջութեամբ ընդունել տաճկական առաջարկները (լրացւած սահմանային նոր փոփոխութիւններով՝ յօգուտ Տաճկաստանի): Վերջնագիրը ստանալու վայրկեանին Անդրկովկասեան հանրապե-

տուրքները այլևս դոյութիւն չունէր. ճիշտ 4 ժամ առաջ, Թիֆլիսում, տեղի էր ունեցել Վրաստանի անկախութեան հռչակումը: Ահաւաստիկ մի քանի հատաձմեր, որոնք աւելի լաւ կարտայայտեն զէպքերի փոփոխութիւնը:

11. ՎՃՌԱԿԱՆ ՕՐԵՐ.

Բաթում, 21 Մայիս, 1918 թ.

Առաւօտեան Ն. Ժորգանիայի եւ Նիկոլաձէի հետ քարտէզի վրա նայում ենք մեզ անհրաժեշտ համարւած սահմանները: Ծայրայեղ զէպքում պատրաստ ենք «ղիջելու» Զաքարթալայի չրջանը: Ուրիշ որեւէ սահմանային ուղղում Ազրբէջանի հետ չենք ընդունում: Տաճիկները բառացի կերպով դանակը դրել են մեր Վոկորգին, բայց Ախալցխան, Խերտիսին պէտք է մնան Վրաստանին:

Յերեկը խորհրդակցութիւն վրացիների եւ թիւրքերի միջեւ սահմանների մասին: Մեր կողմից Նիկոլաձէ, Ժորգանիա, Սուրգուլաձէ եւ ես. միւս կողմից՝ Խան Խոյսկի, Խասմամէզով, Սաֆիկիւրզսկի, Պեպինով, Ուսուպէկով, Զաֆարով: Հայերը հրաժարւեցին Գանձակի նահանգի որոշ մասերից (Ղարաբաղ) եւ մահմեդականները համաձայն են, որ Անդրկովկասում կազմւի առանձին հայկական կանտոն (օրինակ զէմսուոյական երազների չրջանի «Ալեքսանդրապոլի նահանգի» ծաւալով): Մեզանից էլ տրամադիր են պոկելու Սըլնախի, Թիֆլիսի եւ Բորչալուի գաւառների որոշ մասերը՝ (ականջը հասնի մեր թաղաւորների՝ Մցխեթի գերեզմաններում), սակայն այստեղ համաձայնութիւնը հնարաւոր է. նրանք կը զիջեն: Ախալցխայի հարցի նկատմամբ, Պեպինովն առաջ է մղում ինքնորոշման սկզբունքը (հասկանալով կցում Տաճկաստանին):

Ընդհանուր առմամբ, մեր բարեկամ-մահմեդականները հաւատացնում են, որ «երբեակ միութիւն» Անդրկովկասը պիտի պաշտպանեն ամէն գնով, բայց, ասում են նրանք, ինչ անել, եթէ տաճիկներն իրենց պահանջներից չհրաժարեն եւ ծրագրւող «կանտոններից» մէկը բացակայէ: Այդ զէպքում նրանք կը փափաքէին պահպանել Անդրկովկասը գէթ «երկեակ միութեան» ձեւով . . .

Մենք պատասխանեցինք, թէ եթէ Անդրկովկասին իրօք այդպիսի հարւած հասցւի Բաթումում, մեզ կը համարենք ազատ եւ իւրաքանչիւր կողմ պէտք է իր գործը տեսնէ: Հ'ը, վաղաժամ չէ՞ր սկսել Անդրկովկասի սահմանադրութեան մշակումը Թիֆլիսում:

Քիչ ուշ՝ զրօսանք «Անդրկովկասեան» ինքնաշարժով. իմ ուղե-

կիցները՝ Ջիենկելին, Ժորդանիան արդէն մի տարուց աւելի է որ ընտելացել են յեղափոխական իշխանութեան այդ դնահատելի առանձնաշնորհումներին: Ճորոխի կիրճով դէպի վեր, մինչեւ Աջարիս - Յիսալիի գետաբերանը: Ինչքան սքանչելի է այդ դաշտանկարը, այդ հզօր ծառերը աւելի հաճելի են, քան ծովեզրեայ «ենթարեւադարձային» բոյսերը:

Բեռնակիր ջորիները խմբերը իրենց հակերով եւ իրենց առաջնորդները հազիւ թէ տարրեր էին մեր երանելի Գրիգոր Խանդավոցուօրերին, երբ նա այստեղ, մօտերում, Կլարջետիայում, ուրիշ արեղաների հետ աղօթում էր մեր մեղքերի համար - աւելի քան հազար տարի առաջ:

Այդ փախստականներ են, ցրած ոռւս - տաճկական ընդհարումների պատճառով, որ վերադառնում են տուն:

- Ուշ գիշերին օգնում եմ զօրավարներ Օդիշելիձէի եւ Կորգանովին՝ տաճկական երկու սպաների հետ միասին, քննելու յատուկ ռազմական համաձայնագրի բնագիրը: Ախտո՛ւ զօրավարներին:

22 Մայիս

Վճռական խորհրդակցութիւն, Անդրկովկասին սպառնացող փրկագումի առիթով, Վրաստանի անկախութեան հռչակման անհրաժեշտութեան մասին: Ծրագիրն այն է, որի մասին վաղուց արդէն ես, որպէս «խորհրդական», պնդում եմ այստեղ եւ որին Ջիենկելին եւ միւսները համաձայն են: Վրաստանի անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը ապահովւում են Գերմանիայի կողմից: Արեւելեան Անդրկովկասը պահում է գործելու ազատութիւն եւ կարգաւորում է տաճիկների օգնութեամբ: Հայերը նոյնպէս ստիպւած պիտի լինեն հռչակել իրենց անկախութիւնը. ներկայ վայրկեանիս նրանց գլխաւոր մտահոգութիւնը ազգաբնակչութեան կեանքի ապահովումն է տաճկական գործելակերպից: Նրանք աշխատում են ստանալ Գերմանիայի պաշտպանութիւնն ու օգնութիւնը եւ, հաւանօրէն, կը ըստանան: Հետագային նրանք, եւ մենք էլ նախպէս կարող ենք յուսալ աւելի արդար սահմանագծում Տաճկաստանի հետ: Բայց այդ, ինչպէս Անդրկովկասեան մեր փոխյարաբերութիւնների կարգաւորումը եւայլն՝ ապագայի հարց է:

Գրեցի Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան նախագծի մէկ օրինակը - ժամանակն է ճշտորոշելու, գործելու: Ջիենկելին, Նիկոլաձէն, Ժորդանիան, Սուրբուլաձէն հաւանութիւն տւին: Ժորդանիան այդ նախագիծը հետը առաւ Թիֆլիս: Մենք մի տարբեր ձևով էինք սեղմում նրա ձեռքը հրաժեշտի ժամանակ: Նա շատ լուրջ թա-

տերախաղ պէտք է բեմադրէ: Ինչպէ՞ս չմտածել այդ անթիւ կադմակերպութիւններէ, խորհուրդներէ, առաւել եւս թանճրացած նախապաշարումներէ մասին: Սակայն նա, երեւի, արդէն պատրաստել է վերջին գործողութիւնը. մնում է միայն քաշել վարագոյրը:

23 մայիս

Ամպամած, տարապալմանօրէն ցուրտ եղանակից յետոյ՝ պայծառ արեւ:

Որոշեցինք, որ ժամանակաւոր համաձայնութիւնը Գերմանիայի հետ, որի վրա փութով աշխատում ենք (աւելի ճիշտ՝ համաձայնութիւններ — մի քանի վաւերագիր կը լինի), համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի մոզայի, պէտք է շարադրւի երկու լեզուներով՝ գերմաներէն եւ վրացերէն: Այսօր, ի միջի այլոց, կարդում ենք համաձայնագրի նախագիծը, որով վրացական ժամանակաւոր կառավարութիւնը տրամադրում է Գերմանիային՝ օգտագործելու Վրաստանի նաւահանգստներում գտնւած բոլոր նաւերը:

Եթէ պայմանագրի կողմին հաճելի է, ինչո՞ւ չղիջել նրան, ինչ որ գոյութիւն էլ չունի բնութեան մէջ: Ինչպէ՞ս: Համաձայնութիւն վրաց նաւերի մասին: Գերմանիայի հե՛տ:

24 Մայիս

Լարւած աշխատանք: Վեդենդոնկի հետ կարդում եմ վերջնական նախագծերը: Շատերը սկսում են գլխի ընկնել, որ բեմի ետեւը խուլ աշխատանք է կատարւում, որ բեմադարդերը փոխւում են: Երեկոյեան ուշ կազմում եմ հետեւեալ հեռագիրը, որ ուղարկւում է մայիսի լոյս 25-ի գիշերը, Զխենկելի ստորագրութեամբ:

«Թիփլիս, գորավար Կլիմիտաճէին,

«Հաղորդեցիք վրաստանի Ազգային հորհրդի նախագահութեան հետեւեալը. Անկախութեան հռչակման աւելի ուշացնելը կունենայ անուղղելի հետեւանքներ: Գերմանական միջնորդութեան փորձը չլաքողւեց: Մնում է մէկ բան. տանկական արշաւանքին հակադրել անկախ վրաստանը՝ Գերմանիայի աջակցութեամբ: Նրա ներկայացուցիչը՝ վրացական կառավարութեան մօտ՝ կը լինի կոմս Շուլեմբուրգը, որին անհրաժեշտ է փանակել անյապաղ՝ հռչակումից յետոյ... Արդէն պատրաստւած են ստորագրելու մի շարք ժամանակաւոր համաձայնագրեր Գերմանիայի հետ... Սպասում եմ շուտափոյթ հաղորդագրութեան ակտի մասին»:

Զօրավար Ի. Զ. Օգիշելիճէն սեփական ձեռքերով ծածկագրեց

այս հեռագիրը: Նա Գէորգեան ասպետ է (դեռ ճապոնական պատերազմից), Սամարղանդի շրջանի նախկին զինւորական նահանգապետ, արեւմտեան ճակատի բանակներից մէկի սպայակոյտի պետ եւայլն:

Ի՞նչ օրերի էք հասել, զօրավա՛ր: Իսկ նա ոչինչ, ուրախ է:

25 Մայիս

Արագ թափով վերջացնում ենք անդրկուլիսային աշխատանքը: Գերմանացիք երեկոյեան թողնում են Բաթումը և մեկնում «Մին-նա Հօրն»-ով: Վերջին վայրկեանին բնագիրները ստանալու համար եկաւ Ֆոն Լոսովի համհարզը: Տւինք նրան ինչ որ կար պատրաստ:

Սուլոց. «Միննա Հօրն» ճանապարհ ընկաւ — ո՞ւր, ոչ ոք գիտէ: Բայց մենք գիտենք: Միայն թէ անկախութեան հռչակումը չուշանար:

Ուշ գիշերին Չխենկելու եւ Նիկոլաձէի հետ դրուցում ենք մեր յաջողութիւնների մասին: Թիֆլիսից հեռագիր. անկախութիւնը պիտի հռչակւի վաղը, մայիս 26-ին: Հարցն անցած է բոլոր հաստատութիւններից: Միայն թաթարները խնդրում են մի քիչ սպասել:

26 Մայիս

Թիֆլիսի համար մի քանի կարեւոր թղթերի նախագծեր եմ գրում, այլ եւ զօրավար Ֆոն Լոսովի անունով մի նամակ, որ Փոթի պիտի տանէ Արտուր Լէյստը: Պատւիրակութիւնը սկսում է քայքայւել — մեր անդրկուլիսային, զաղտնի աշխատանքը անցաւ աննրկատ: Թւում է թէ, ոչ ոք չի հասկանում, թէ ինչ է լինելու այսօր եւ վաղը:

Ճաշանդանի շուրջը՝ սովորական շաղակրատութիւն: Հարեւանըս, Վրաստանի հետ կապած գերմանացի — գրադէտը խօսում է Հոովմի մասին: Հիանալի նիւթ, երբ շուրջը ամէն ոք տրտնջում է՝ մէկը Ախալցխայի համար, միւսը՝ Ալեքսանդրապոլի:

Աւելի ուշ գտնում եմ մի քանի վայրկեան, որպէսզի նստեմ ծովի ափին: Ահա ուղղակի ջրի մօտ, աթոռներն իրար մօտեցրած, մտերմաբար եւ լուրջ ինչ որ բան են քննում Խալիլը եւ Վեհիբ փաշան:

Ծովը կապոյտ է ինչպէս երբեք: Լեռնային անտառների կանաչը հազիւ նշմարւում է. նա ծածկւած է կիսաթափանցիկ կապոյտ մառախուղով: Դերիինի դունջը անվերջ դուրս է թռչում ջրից — ինչ կոչո ու թաց է նա: Լողում է ջրագռաւը՝ սուզւելով եւ երկար մնալով ջրի տակ: Աւազափին խումբ — խումբ զբօսնում են պոլսեցի պաշտօնեաներ — երիտասարդներ, պատրաստ հազուստեղէնի խա-

նույնների մանրէները տեսնելով, տաճկական սպաներ եւ գերմանացիներ՝ տաճկական համազգեստով, հին ռեժիմի պաշտօնեաներ՝ ինչ որ օտարոտի տեսքով, նրանց քաջամարմին տիկիները, մեր սպաները, որ բնաւ գերիների տեսք չունեն:

Մօտերը նւագում է երաժշտութիւնը՝ ինչ որ միամիտ — գոհ-հիւժ՝ բան. վերը աղմկեց սաւառնակը, առագաստը պարզած մի նաւակ արագօրէն անցաւ եղերքից...

Եւ այսպէս սեպը սեպով հանիր, բայց մենք թիւրքերից պաշտպանւում ենք գերմանացիներով: «Պաշտպանութիւնը» աւելի խորհրդանշել է, որովհետեւ նրանք այստեղ զօրք չունին. բայց Նոտաներիւմ արդէն կաղմակերպւել է գերմանական մի պահակախումբ (ռազմագերիներից): Հարց է, թէ տաճիկներին քաղաքների մօտիկութիւնը եւ աւարի յոյսը չի՞ գրաւի:

Ուրիշ ճանապարհ չկայ. մենք կը կաղմակերպենք անկախութիւնը: Գերմանիան կը բռնէ տաճիկների փէշից. դրա փոխարէնը մի բան կը ստանայ մեղանից: Ազրբէջանն առայժմ կը լինի Տաճկաստանի աղղեցութեան տակ: Հայաստանը՝ տաճիկների ճնշման տակ՝ մեղմացած գերմանացիների ներկայութեամբ:

Երեկոյեան ժամը 9-ին ինձ եւ Նիկողաձէին կանչում են պատուիրակութեան նախագահի մօտ: Գրութիւն կայ Պալիլ-բէշից: Վերջնագիր-պահանջ՝ 72 ժամւայ ընթացքին ընդունել ամբողջութեամբ մայիս 11-ին մեր ստացած տաճկական պայմանները:

Տաճիկներն այժմ արդէն դրաւել են եւ Նախիջևանի դաւադր (Երեւանի նահանգ) այսինքն՝ Կարս — Ալեքսանդրապոլ — Զուլֆա երկաթուղաղիծը ամբողջութեամբ:

Այս վերջնագրի էութեան մասին մեր մահմեդականները գիտէին դեռ ցերեկը: Նրա հիմնաւորումը դիւրացւած էր թրքական յայտնի շրջաններից բխող գանդատներով. եթէ այժմ Պալիլ բէշին լսէք, մահմեդականներին ամէն տեղ թալանում ու մորթում են, եւ տաճիկները չեն կարող տալ նրանց՝ ուտելու աւաղակ յեղափոխականներին եւայլն:

Տաճկաստանը նորից գրաւում է Ախալցխայի գաւառը, հին Մեսխեթի. եւ Ռիոնի հովիտը հարաւից եզերող լեռնաշղթան, որ այնպէս լաւ տեսնում է Մարտիլի վանքի մետրոպոլիտի տան պատը՝ դամրից, նորից դառնում է սահման իջլամի եւ Վրաստանի միջեւ...

Վերջնադէ՛ր — իսկ մեր համաձայնագրերը Գերմանիայի հետ դեռ ստորագրւած չեն...

... Թիֆլիսից հեռագիրներ են բերում: Գնդապետ Կ.՝ Նոտաների հրամանատարը, շնորհաւորում է... Բայց ահաւասիկ Ն. Ժոր-

դանիայի եւ Ն. Ռամիշլիու հեռագիրը. «Այսօր կէս օրից յետոյ ժամը 5-ին Ազգային հորիւրդը վրաստանը յայտարարեց անկախ հանրապետութիւն: Կառավարութեան նախագահն է Ռամիշլիւն, արտաքին գործոց նախարարը՝ Չիսենկելին: Անդրկովկասի Սէյմը նախագիծ իրեն լուծւած, եւ անդրկովկասի միութիւնը վերջ գտաւ»:

Այսպիսով, տաճկական վերջնագիրը ստանալուց չորս ժամ առաջ, Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը՝ այդ անողնայար վիթխարի մարմինը դադարեց գոյութիւն ունենալուց:

Անմիջապէս կազմուեալ եմ խալիլ բէյի անունով մի նամակ՝ յայտնելով, որ Անդրկովկասեան հանրապետութեան կառավարութեան անունով հասցեագրւած վերջնագիրը կարելի չեղաւ յանձնել ըստ պատկանելոյն, նա կազմալուծւած է եւ տեղի է ունեցել վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը:

Այդ միջոցին Չիսենկելու սենեակն են դալիս խառնուածքի, Քաջաղնուին եւ զօրավար Օգիշելիձէն: Այս անգամ «Ի՞նչ նորութիւն» հարցը չի մնում առանց պատասխանի: խառնուածքի տարակուսանքի մէջ է. ապա ի՞նչ է լինելու Թիֆլիսի Դիտարանի, Անդրկովկասեան մանկարարձական ճեմարանի եւ այլ համաերկրային հիմնարկութիւնների վիճակը: Ընդհանրապէս, Թիֆլիսում վրացիները փոքրամասնութիւն են կազմում եւայլն:

Ինչ մանկարարձական ճեմարան: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները Դաշնակցութիւն յայտարարեցին նախ քան այդ գումարելիներէից իւրաքանչիւրի կազմակերպելը: Ճիշտ է, մի շարք հանդամանքներ ստիպեցին չենք կառուցանել կտուրից եւ ոչ հիմքից: Այժմ նոր պայմանները վերադարձնում են մեզ անհրաժեշտ սկզբնաւորութեան, այսինքն՝ վրաստանի, Հայաստանի եւ Ազրբէջանի իրրեւ ինքնուրոյն պետական միաւորների կազմակերպութեան, որոնց դաշնակցային միացումը պէտք է իրադործւի առաջին իսկ հնարաւորութեան դէպքում, այսինքն՝ հէնց որ Տաճկաստանը այստեղ դադարի քայքայիչ դործօնի դեր կատարելուց:

Քանի որ հարցը այսպէս է դրւում — այսինքն նա արդէն այսպէս լուծւած է այսօր — Թիֆլիսը կը լինի, ինչպէս միշտ՝ վրաստանի մայրաքաղաքը, հայերը ունին Երեւան, իսկ թուրքերը կը տեղաւորւին Գանձակում, մինչեւ որ ազատեն Բաղուն:

(ՎԵՐՁ)

